

פרק ראשון

שומקום, או - מהי אוטופיה?

לא תמיד אנו יודעים מתי והיכן הופיע מושג כלשהו ובאלו נסיבות החלו להשתמש בו. אולם בנוגע למושג "אוטופיה" אין כל מסתורין - זהו מושג עם תאריך לידה ומקום לידה ברורים. בתחילת המאה ה-16, בשנת 1516 ליתר דיוק, פרסם מלומד, משפטן ופוליטיקאי אנגלי בשם תומס מורוס (או תומס מור) ספר קטן בשם 'אוטופיה' וטבע בכך מושג חדש⁵. הספר זכה להצלחה רבה ועורר דיונים בקרב העילית האינטלקטואלית באירופה של אותם ימים. בהמשך דרכו נעשה מורוס פקיד בכיר בחצרו של המלך הנרי השמיני, אולם כשהחליט המלך הנרי לנתק את אנגליה מן הכנסייה הקתולית, התייצב מורוס נגד מלכו. הוא סירב להכיר בכך שהמלך הוא גם ראש הכנסייה באנגליה, ובסופו של דבר הוכרז כבוגד במלכות והוצא להורג (פרשת העימות בין מורוס למלך היא נושא הסרט עטור הפרסים 'אדם לכל עת' בבימויו של רוברט זינרמן, שיצא לאקרנים בשנת 1966).

* * *

---

5 הספר אוטופיה תורגם לראשונה לעברית בידי אפרים שמואלי בשנת 1946. תרגום חדש, מעשה ידיה של איילת אבן-עזרא, יצא לאור בשנת 2008. מור תומס, אוטופיה, תל אביב: רסלינג, 2008.

אולם הספר 'אוטופיה' נכתב הרבה לפני האירועים הסוערים הללו. לספר שני חלקים. בחלק הראשון מורוס מתאר בגוף ראשון שיחה שהתקיימה לכאורה בבית חברו פטרוס אֵיגִידִיוס שבעיר אנטוורפן עם אדם מוזר ומסקרן ששמו רפאל היתלודֶאוס. מורוס אכן היה באנטוורפן כשנה לפני פרסום הספר, ואכן נפגש שם עם ידידו פטר אֵיגִידִיוס, אבל רפאל הוא דמות דמיונית - מעין שילוב של פילוסוף פוליטי ומגלה ארצות המפליג סביב העולם, אפלטון וכריסטופר קולומבוס באדם אחד⁶. במהלך השיחה המתוארת בספר רפאל מציג ביקורת חריפה על אודות הסדר הפוליטי, הכלכלי והחברתי באירופה (ובעיקר באנגליה). בחלק השני של הספר, כניגוד וכהשלמה לביקורת שמתח על ארצות אירופה, רפאל מתאר בפני שומעיו את הסדרים הנהוגים בממלכה מאושרת בשם אוטופיה, השוכנת על אחד האיים בעולם החדש.

הספר של מורוס נכתב בלטינית, אך רבים משמות המקומות המופיעים בו הם ביוונית עתיקה. כזהו גם שמו של האי המאושר אוטופיה, שפירושו לא מקום או שום מקום (אוטופיה היא אפוא ארץ שומקום), ובשינוי קל בהגיית ההברה הראשונה - אַאוטופיה במקום אוטופיה - פירושו המקום הטוב. אוטופיה היא, אם כן, המקום הטוב שאינו קיים בשום מקום.

בפרקים הבאים נעסוק בשאלה האם, ובאיזה מובן, הקיבוץ הוא אוטופיה. אילו היה נשאר השם אוטופיה רק שם של ספר קטן מן המאה ה-16, ושם של אי דמיוני המתואר באותו ספר, לא היה טעם רב בשאלה זו, שהרי הקיבוצים אינם סיפור דמיוני שמספרת דמות דמיונית על אודות ממלכה דמיונית - הם הוקמו במציאות הממשית של ארץ-ישראל על ידי אנשים ממשיים שחיו, יצרו

6 בפתח הספר מוסבר שרפאל הוא בקי גדול בפילוסופיה, שולט ביוונית וקורא גם לטינית, והוא הפליג עם מגלה הארצות הנודע אמריגו ספוצ'י אל העולם החדש.

ופעלו במהלך המאה ה-20. אבל ספרו של מורוס אינו סוף סיפורה של האוטופיה. הספר היה נקודת מוצא לזרם מחשבתי בהגות המערבית המודרנית - זרם המחשבה האוטופי או האוטופיסטי. בספר הקטן של מורוס אנו מוצאים כבר את כל היסודות החשובים שיופיעו בעתיד בספרות האוטופיסטית: ראשית - ביקורת על הסדר החברתי הקיים, שנית - תיאור של חברה אלטרנטיבית עם סדרים מתוקנים, ושלישית - במרבית היצירות האוטופיסטיות החברה האלטרנטיבית הטובה מתוארת כבעלת מאפיינים שלימים יקראו להם בשם "סוציאליזם": באוטופיה של תומס מורוס אין רכוש פרטי, כל אדם מקבל את הדרוש לקיומו בלי לקנות ולמכור, כולם עוסקים בעבודות מועילות מבחינה חברתית, ויום העבודה מוגבל לשש שעות בלבד. שאר הזמן מוקדש למנוחה, לחיי חברה, ללימוד וליצירה. כבר מראשית הדרך אפוא היתה האוטופיה קשורה בסוציאליזם.

אבל לאוטופיה יש תכונה נוספת, שגם היא נוכחת בספר של מורוס - ללב הקוראים מתגנב הספק עד כמה רציני כל העניין הזה. האם האוטופיה מציעה תוכנית אפשרית לתיקון החברה, או שהיא רק פנטזיה, ואולי מהתלה? שמו השני של רפאל, הדובר הראשי בספר אוטופיה, הוא 'היתלודאוס', שפירושו ביוונית מְדַבֵּר הבלים. עיר הבירה של אוטופיה נקראת 'אִמְאורוטום', כלומר עיר הרפאים, והנהר הראשי שמו 'אִנְיָרוס', שפירושו חסר מים. השמות האלה יוצרים רושם שמדובר כאן בבדיחה משוכללת. אבל אולי הלביש מורוס את הספר שלו בלבוש ליצני כדי לומר לנו באופן זה משהו חשוב שלא היה יכול לומר באופן גלוי ומפורש? ומהו הדבר שניסה לומר לנו? האם אפשר לממש את הסדרים החברתיים שתיאר בספרו? האם האוטופיה מציגה בפנינו רק מקום שאינו קיים, או אולי מקום שכלל אינו יכול להתקיים? שאלה זו תלווה את ההגות האוטופיסטית לכל אורך תולדותיה.

דרך אחת לענות על השאלה היא לומר שהאוטופיה כלל לא אמורה להתגשם, ושעיקר חשיבותה בביקורת המשתמעת ממנה ביחס למציאות הקיימת. לפי הסבר זה, תומס מורוס לא באמת האמין שתיתכן ממלכה כמו זו שתיאר. הוא הציג את הסדרים החברתיים המושלמים של האי אוטופיה כדי לבקר באופן זה את הסדרים החברתיים המקולקלים של האי בריטניה.

אך נראה שלאוטופיה יש תפקיד נוסף, פסיכולוגי בעיקרו, שאינו קשור בעיון הביקורתי דווקא. המושג אוטופיה דומה למושגים כמו "אחרית הימים", "ימות המשיח" או "גן עדן", והתיאור האוטופי מבטא מאוויים וגעגועים אנושיים שאולי אי אפשר לתת להם מענה מספק - מאוויים לחיי שלום, שלוה, רווחה, שפע ואושר. נקשיב רגע לאחת האוטופיות העתיקות ביותר, זו של הנביא ישעיהו:

וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נֶכֶן יִהְיֶה הַר בֵּית־יְהוָה בְּרֹאשׁ הַהָרִים
וְנִשְׂא מִגְבְּעוֹת וְנִהְרֹו אֵלָיו כָּל־הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ
לָכוּ וְנַעֲלֶה אֶל־הַר־יְהוָה אֶל־בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וִירְנוּ מִדְּרָכָיו
וְנִלְכֶה בְּאַרְחֻתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וּדְבַר־יְהוָה מִירוּשָׁלַם.
וְשָׁפַט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכָתַתּוּ חֲרָבוֹתָם לְאֵתִים
וְחֲנִיתוֹתֵיהֶם לְמִזְמֵרוֹת. לֹא־יִשָּׂא גּוֹי אֶל־גּוֹי חָרָב וְלֹא־יִלְמְדוּ
עוֹד מִלְחָמָה.

(ישעיהו, ב' 2-4)

האם ישעיהו משמיע לנו הבטחה לעתיד טוב יותר או ביקורת על המציאות האקטואלית שרואה הנביא לנגד עיניו? ואולי זהו ביטוי לגעגוע אל מצב של שלום שמעולם לא היה קיים וכנראה גם לא יתקיים לעולם, אבל כל אדם משתוקק לו? הפילוסוף המרקסיסט ארנסט בלוך, שכל הגותו עומדת בסימן האוטופיה, דיבר על האוטופיה כעל המקום

שאיש לא היה בו מעולם, ובכל זאת הוא זורח לכל אדם אל תוך ילדותו⁷.

תומס מורוס לא היה היחיד, ואפילו לא הראשון, שכתב תיאור דמיוני של חברה אנושית שלווה ומאושרת. קראנו קודם מדברי ישעיהו הנביא, וגם אפלטון - אלפיים שנה לפני מורוס - תיאר ב'פוליטיאה'⁸ שלו מדינה מאושרת דמיונית. גם אצל אפלטון אנו מוצאים את המרכיבים שפגשנו אצל מורוס - ביקורת על המציאות החברתית הקיימת, תיאור של חברה אלטרנטיבית עם מאפיינים שיתופיים או סוציאליסטיים, וספק, המתעורר בלב הקורא, אם אפלטון מתכוון ברצינות למה שהוא כותב. בערך מאה שנה לאחר תומס מורוס, פרסם הנזיר והכופר האיטלקי טומאזו קמפנלה את ספרו 'עיר השמש'⁹, שגם בו מתוארת ממלכה דמיונית שאין בה רכוש פרטי ושכולם עובדים בה למען הכלל, מקבלים את כל צורכיהם מן הציבור ומאושרים בחלקם. הכלכלה השיתופית אצל אפלטון, אצל מורוס ואצל קמפנלה, מזכירה לנו כמובן את הקיבוץ. אולם שוב חשוב להדגיש שההוגים הללו תיארו ערים וממלכות דמיוניות ולא מציאויות חברתיות היסטוריות כמו הקיבוץ.

מאוחר יותר, במאות ה-19 וה-20, נעשתה האוטופיה לסוגה ספרותית. היא נהפכה לאופן כתיבה שמטרתו לגייס בני אדם למשימות פוליטיות. במסגרת התנועה הציונית, למשל, נכתבו כמה אוטופיות, והמפורסמת ביותר היא כמובן זו של הרצל - 'אלטנוילנד' או בשמה העברי 'ארץ ישנה-חדשה'. אגב, העובדה שגם באלטנוילנד של הרצל אפשר למצוא יסודות סוציאליסטיים, או לפחות סוציאליים, אינה ידועה מספיק. החברה הטובה שעתידה

---

7 מיצירתו הענפה של ארנסט בלוך תורגם לעברית רק מבחר מצומצם. הציטוט הנזכר כאן לקוח מהספר של בלוך ארנסט, **כתבים נבחרים**, תל אביב: ספריית פועלים, 1987, עמ' 250.

8 פוליטיאה, **כתבי אפלטון**, תל אביב: שוקן, 1979, עמ' 157 ואילך.

9 קמפנלה טומאזו, **עיר השמש**, בנימינה: נהר ספרים, 2007.

לקום בארץ־ישראל, על פי ספר זה, תתנהל כמדינת רווחה למופת, והייצור החקלאי והתעשייתי בה יתבצע בידי קואופרטיבים.

תהליך חשוב נוסף שהתרחש באירופה בתחילת המאה ה-19 הוא התהוותו של הסוציאליזם המודרני. במהלך המאה ה-19 התפתחו רעיונות סוציאליסטיים, תיאוריות סוציאליסטיות ותנועות פוליטיות סוציאליסטיות, ואף הגיעו לעצמה פוליטית של ממש לקראת סוף המאה. בשנות העשרים והשלושים, מתחו הוגים סוציאליסטים שונים ביקורת על המצב הכלכלי והחברתי באירופה, והציעו לארגן מחדש את החברה על בסיס שיתופי ושוויוני. כחלק ממגמה זו הם הציעו להקים מושבות או כפרים שיתופיים, שבהם יהיה אפשר ליישם את התיאוריה הסוציאליסטית הלכה למעשה, ובכך להוכיח את יתרונותיה של הכלכלה השיתופית. אחד ההוגים האלה היה הצרפתי שארל פורייה (Fourier), שהציע לייסד כפרים שיתופיים שישלבו חקלאות, תעשייה ומלאכה, ויימנו כ-1,600 תושבים כל אחד. פורייה מעולם לא הגשים את התוכנית שלו, אבל היו גם סוציאליסטים מעשיים יותר כמו רוברט אואן (Owen) האנגלי, שהקים בשנת 1824 את קהילת "ניו הרמוני" במדינת אינדיאנה בארצות־הברית. "ניו הרמוני", שהתקיימה ארבע שנים בלבד, היתה כפר שיתופי בן כמה מאות תושבים. אפשר להזכיר בהקשר זה גם את אטיין קאבה (Cabet) שהושפע מאואן, וכן אחרים ששרטטו תכניות להקמתם של כפרים שיתופיים. לפעמים נעשו גם ניסיונות להגשים את התכניות, אבל הכפרים השיתופיים שהוקמו באופן זה לא האריכו ימים או שאיבדו במהרה את אופיים השיתופי.

חשוב להדגיש - אף אחד מן הסוציאליסטים בני תחילת המאה ה-19 לא חשב שהוא עוסק באוטופיות דמיוניות שאי אפשר להגשימן. הם חשבו, אולי בטעות ואולי בצדק, שהם מציעים תכניות מעשיות. הם גם לא כינו את עצמם "אוטופיסטים". את השם הזה הדביקו להם קרל מרקס ופרידריך אנגלס, אנשי הדור הבא של התנועה

הסוציאליסטית, סמוך לאמצע המאה ה-19. כשמרקס ואנגלס דיברו על הסוציאליסטים שקדמו להם, הם כינו אותם "סוציאליסטים אוטופיים" או "אוטופיסטים".

אנו רואים כי במהלך המאה ה-19 עבר המושג אוטופיה שינוי. ליתר דיוק - נוספה לו משמעות חדשה בצד זו הישנה שהוסיפה להתקיים. במשמעות הישנה ציין המושג אוטופיה סדר חברתי דמיוני שאינו קיים ושכל הנראה גם אינו יכול להתקיים. עיקר חשיבותה של האוטופיה הוא בכך שהיא מציגה באור ביקורתי את המציאות הממשית. כשתומס מורוס כתב על אי דמיוני שבו אין עשירים ועניים, אלא כולם שותפים וכל איש מקבל את חלקו מן השפע הכללי על פי צרכיו - עיקר מטרתו היתה למתוח ביקורת על אנגליה של זמנו, שבה הרכוש הוא פרטי והעשירים מרבים את הונם על חשבון העניים, שהולכים ושוקעים במצוקה. במשמעות זו יש לאוטופיה בעיקר תפקיד ביקורתי. במהלך המאה ה-19 יותר ויותר אנשים התחילו לחשוב על הסדר הפוליטי, החברתי והכלכלי כעל דבר שאפשר וצריך לתכנן ולעצב לתועלתם של כל בני החברה, וצמחו אידיאולוגיות פוליטיות כמו הדמוקרטיה, הסוציאליזם והקומוניזם. עבור האידיאולוגיות הללו, שימש התיאור האוטופי של החברה הטובה לא כביקורת על המציאות הקיימת בלבד, אלא גם כהצבעה על אלטרנטיבה - כתיאור של סדר טוב יותר, שאפשר להגשימו. יתר על כן, לפעמים התכניות האוטופיסטיות לא נותרו בספרים ובמאמרים, אלא קרמו עור וגידים בצורת ניסיונות של התיישבויות שיתופיות. האוטופיה קיבלה אפוא משמעות קונסטרוקטיבית. אולם דבר זה עשוי לבלבל אותנו, משום שהאוטופיה רכשה לעצמה את המשמעות הקונסטרוקטיבית מבלי שנפטרה מן המשמעות ההפוכה, שעל פיה האוטופיה היא סיפור דמיוני על אודות דבר שאינו יכול להתגשם. מאז המאה ה-19 אנו מדברים על האוטופיה מבלי שהכרענו אם היא לא-קיימת בלבד, או שכלל אינה יכולה להתקיים.

לסיכום עניין זה נאמר כי אוטופיה היא חברה צודקת ומאושרת, שסדריה הפוליטיים, ובעיקר הכלכליים, טובים יותר מאלה הקיימים. ברבות מן האוטופיות יש כלכלה שיתופית ומאפיינים סוציאליסטיים אחרים. האם האוטופיה היא רק ביטוי למשאלת לב, או ביקורת מרומזת על המצב הקיים, או שהיא גם פרוגרמה מעשית לשינוי החברה ואפילו מציאות חיים המוגשמת בפועל? התשובה לשאלה זו משתנה מאוטופיה לאוטופיה, ופעמים רבות היא שנויה במחלוקת.

מורכבות פנימית זו במושג אוטופיה גם מקשה עלינו להשיב על השאלה האם, ובאיזה מובן, היה הקיבוץ אוטופיה. תכניות הכפרים השיתופיים שהגו הסוציאליסטים האוטופיסטים מזכירות מהרבה בחינות את מה שהוגשם בתנועה הקיבוצית. אבל כפי שכבר אמרתי קודם, התכניות של ההוגים הללו בדרך כלל לא הוגשמו, וגם במקרים שבהם הוקמו יישובים שיתופיים על פי חזונם, נכשלו הניסיונות הללו והיישובים התפרקו או שינו את אופיים כעבור שנים אחדות. התנועה הקיבוצית הקימה בישראל עשרות רבות של יישובים שיתופיים. גם אם נקבל את ההערכה הפסימית, המוגזמת לדעתי, שכיום לא נותר בקיבוצים דבר מן הרוח השיתופית, בכל זאת צריך להודות שהקיבוצים התקיימו ככפרים שיתופיים משגשגים במשך יותר מחצי מאה. האם אפשר לומר, אם כן, שהקיבוץ הוא אוטופיה שהצליחה להתגשם? האם הקיבוץ הוא אוטופיה שנחלצה, לפחות באופן זמני, ממעמדה כסיפור דמיוני ונהפכה למציאות? בפרקים הבאים אנסה להראות שזוהי מסקנה נחפזת מדי, שכן בצד נקודות הדמיון שבין האוטופיות הסוציאליסטיות לקיבוץ, ישנם הבדלים מהותיים שחשוב לשים אליהם לב.

ההבדל הראשון והבולט ביותר הוא שבניגוד למושבות הסוציאליסטיות של האוטופיסטים, לא התעצבו הקיבוצים במוחו של מתכנן חברתי. הם לא היו הגשמה של תיאוריה שנוצרה

במחשבתו של הוגה דעות. הפילוסוף הסוציאליסט, היהודי והציוני, מרטין בובר, ביטא זאת כך: "הקיבוץ לא היה פרי תורה אלא פרי מצב"¹⁰. לא תיאוריה סוציאליסטית זו או אחרת עיצבה את הקיבוץ, אלא מצב העניינים ההיסטורי שבו מצאו עצמם המתיישבים שהקימו בארץ-ישראל קבוצות וקיבוצים. אל מרטין בובר ואל יחסו לקיבוץ, נחזור בפרקים חמש ושש.

הבדל שני חשוב הוא שמתחילת דרכם היו הקיבוצים חלק מתנועה לאומית - התנועה הציונית. הקבוצות והקיבוצים השונים לא הוקמו כפרויקטים פרטיים ומבודדים. לקיבוץ היה מלכתחילה אופי תנועתי קולקטיבי. כל יישוב תפס עצמו כחלק מתנועה של יישובים, והתנועות השונות תפסו עצמן כחלק מתנועה לאומית - הציונות - ואפילו כחיל-החלוץ שלה.

ההבדל השלישי הוא בעיניי החשוב מכול - בדרך כלל חשבו ההוגים של הסוציאליזם האוטופיסטי על הכפרים השיתופיים שרצו להקים כעל ניסוי חברתי. הכפר השיתופי היה אמור להיות מעבדה קטנה של חיי שיתוף, מעין "פיילוט" של סוציאליזם. מתכנני הניסוי האמינו שהוא יוכיח לעין כול את יתרונותיה של הכלכלה השיתופית, ואז יחליטו שליטי אירופה לארגן את כלכלת המדינה על בסיס שיתופי. הקיבוץ, לעומת זאת, לא היה אף פעם תרגיל או ניסוי בסוציאליזם. הוא תפס עצמו כהתחלת הגשמתו של הסוציאליזם. כל קיבוץ היה תא שיתופי אחד שהצטרף אל תאים אחרים על מנת ליצור בהדרגה רקמת תאים סוציאליסטית. כמובן, אנשי הקיבוץ ידעו שיש עוד דרך ארוכה עד אשר תהפוך החברה כולה לשיתופית, אבל הקמתו של כל קיבוץ נתפסה כצעד בדרך ארוכה זו, ולא כאמצעי המחשה שנועד להוכיח את יתרונות הסוציאליזם.

* * *

10 בובר מרטין, נתיבות באוטופיה, תל אביב: עם עובד, 1983, עמ' 148.

אוטופיות נולדות בראשם של הוגי דעות. תנועות חברתיות ממשיות נולדות מתוך המציאות, מתוך אילוציה ותביעותיה, ומתוך ניסיונות של בני-אדם לתת מענה לבעיות זמנם. מבחינה זו, התנועה הקיבוצית לא היתה אף פעם אוטופיה, ואכן, מייסדי הקיבוצים לא כינו את עצמם אוטופיסטים ולכפרים השיתופיים שהקימו הם לא קראו אוטופיות. הם גם לא אהבו כשאחרים קראו להם כך. להסתייגות שלהם היתה סיבה נוספת והיא שלמילה אוטופיה יצא שם רע בתוך התנועה הסוציאליסטית, ולכך אחראים בעיקר קרל מרקס ופרידריך אנגלס. אמרתי קודם לכן שהם שהמציאו את הכינוי "סוציאליזם אוטופי" או "אוטופיסטי", וכך הם כינו את התורות הסוציאליסטיות של ראשית המאה ה-19. בפיהם של מרקס ואנגלס נלוותה לכינוי זה נימה ביקורתית, ובפי תלמידיהם בדורות הבאים הוא נהפך לכינוי גנאי ממש. בפרק הבא נעסוק בסוציאליסטים האוטופיסטיים, ראשוני הסוציאליזם המודרני, ובפרק שלאחריו נברר את הביקורת של מרקס ואנגלס על הסוציאליזם האוטופי.